

НАПОЛЕОНОВІ «УКРАЇНЦІ»: ШЛЯХТА ПРАВОБЕРЕЖЖЯ У ФРАНЦУЗЬКИХ ПЛАНХ ВОЄННОЇ КАМПАНІЇ 1812 РОКУ

У статті розглядаються плани союзних до Наполеона поляків щодо Правобережної України, котрі мали б здійснитися в разі перемоги французів над Російською імперією. Особливої уваги надано діяльності в цьому напрямі окремих магнатів, аналізується зміст тих документів, що були ними створені в ході реалізації власних ідей.

Ключові слова: Україна, Правобережжя, Наполеон, шляхта, магнати, Росія, війна.

Протягом усієї кампанії 1812 р. три південні провінції колишньої Речі Посполитої – Волинь, Поділля й Україна – залишалися завдяки своєму стратегічному розташуванню між кордоном Варшавського герцогства, австрійською Галичиною та Дніпром об'єктом помітного, утім доволі двозначного, зацікавлення з боку Наполеона. З одного боку, імператор французів був не проти побачити ці розлогі, відносно залюднені та багаті на сільськогосподарську продукцію краї в числі своїх трофеїв російської кампанії. З іншого ж боку, він не завдав собі зайвого клопоту спрямувати достатні військові контингенти для опанування цих територій, воліючи натомість очікувати, що автохтонні мешканці наважаться самі повстати проти Росії на звістку про перемоги його армії.

У 1812 р. погляд Наполеона на тутешні землі не виходив поза межі їхнього трактування як царини, де суспільні відносини, а відтак і поведінкові стратегії загалу мешканців визначалися непохитним, попри поділи Речі Посполитої, домінуванням шляхетської верстви. Тож не дивно, що всі три (!) документально зафіксовані випадки вживання Наполеоном під час війни 1812 р. топоніму «Україна» не мали нічого спільного з сучасним розумінням України як державної нації, а стосувались витягнутої вузькою смугою вздовж правого берега Дніпра від Києва до Черкас країни вже неіснуючої Речі Посполитої. Усі ці згадки були контекстно пов'язані з оцінкою імператором позиції шляхти так званої «Польської України» щодо воєнного конфлікту між Францією та Росією. Так, у своєму липневому зверненні до представників «Генеральної конфедерації Польського королівства», що її було створено з дозволу імператора у Варшаві, Наполеон висловив сподівання, що «Волинь, Поділля й Україна надихатимуться тим самим патріотичним духом,

що й Великопольща» [1] (тобто такою ж мірою, як і корінні польські землі). Але за п'ять місяців, виражаючи невдоволення бездіяльністю «Генеральної конфедерації Польського королівства», яка об'єднала у своїх лавах відносно незначну частину шляхетського стану, імператор двічі наголосив, що «він був погано підтримуваний Литвою та Варшавським герцогством» [2], які «не змогли здійснити навіть того, що зробили поляки Поділля, Волині й України для Росії, зібравши п'ять-шість тисяч козаків» [3].

Відзначимо, що ще напередодні походу в Росію Наполеон, який був переконаний, що саме підтримка з боку шляхтичів надасть йому необхідний доступ до людських і матеріальних ресурсів західних окраїн Росії, висловив французькому резидентові у Варшаві Л.-П.-Е. Біньону своє бажання «мати при своїй генеральній квартирі чотирьох чи п'ятьох високих за статусом поляків [...], яким були би знайомі місцеві особливості Литви, України, Поділля, Волині тощо, як з погляду топографії, так і з погляду речових і людських ресурсів [того чи іншого] краю». Ці особи мали негайно з'явитися до імператорської штабквартири [4]. Незабаром французький дипломат вказав на трьох осіб, які, на його погляд, були гідними залучення на французьку службу як експерти щодо справ Волині та Поділля. Двоє з них – князь Є. Сангушко та граф Моравський – володіли значними маєтностями на Волині. Третьою особою був Т. Морський, подільські помістя якого були конфісковані російською владою після участі графа у повстанні під проводом Т. Костюшка [5]. 20 червня Наполеон дав аудієнцію згаданим особам [6]. Сформулювавши перед відібраними Біньйоном польськими діячами завдання організувати повстанський рух у Литві, Волині, Київщині та Поділлі, імператор водночас висловив своє негативне ставлення до будь-яких сти-

хійних, «диких», повстанських рухів. Він хотів, аби таке повстання розгоралося за принципами великих шляхетських конфедерацій XVIII ст. – Барської та Тарговицької.

В укладеному через два дні, 22 червня, під враженням зустрічі з Наполеоном меморандумі «Ідеї щодо організації законного повстання у Волині, Поділлі й Україні», Т. Морський окреслив мету повстання як «створення масової військової сили, пропорційної щодо ресурсів провінцій, підготування товарів і продуктів, необхідних для прохарчування армій Його Величності» [7]. Покровительство французького імператора називалося найголовнішою передумовою участі в повстанні шляхтичів, які боялися наразити на небезпеку своє життя та добробут без надійних гарантій з боку Наполеона. Не будучи професійним військовим, а відтак не заглиблюючись у питання військової стратегії, Т. Морський вважав, що безпосереднім поштовхом до повстання у Волині, Поділлі та Київщині стане наступ армії французького імператора, однак наголошував, що це мають бути виключно французькі та польські частини, але в жодному разі не залучені Наполеоном до походу супроти Росії австрійські та пруські, бо «антипатія поляків до німців зробить цю дію суперечною суспільному настроєві» [8]. Висловлюючи думку про те, що поширення повстанського руху залежатиме передусім від успіхів військових операцій, граф Морський наголошував на «доконечній необхідності узгоджувати дії повстанських загонів з операціями регулярних військ» [9]. Успіх повстання граф Морський пов'язував також з особистим авторитетом осіб, які мали його очолити. Цими ватажками могли стати уродженці Волині, Поділля й Київщини, які, володіючи значними маєтками в цих землях, перебували водночас на службі в Наполеона і відзначалися своїми патріотичними переконаннями. Т. Морський навіть подав перелік осіб, які могли б відповідати за формування військових частин. Список очолив дивізійний генерал К. Князевич, а також бригадні генерали С. Потоцький та В. І. Красінський [10]. Органом тимчасового управління мала стати рада у складі комісара Генеральної конфедерації, військового командувача та маршалків місцевої конфедерації, а функції тимчасової адміністрації могли б виконувати командири військових підрозділів [11]. Передбачалося, що ця рада отримає надзвичайні повноваження щодо управління шляхами, митницями, складами, а також право конфісковувати маєтки та застосовувати репресії що-

до тих осіб, які спробували б ухилитися від виконання «патріотичного обов'язку» [12]. До списків майбутніх посадовців було включено князя Мошинського, графа Ю. Левицького, князя А. Жевуського, графа Ю. Тарновського й інших впливових у Волині та Поділлі землевласників. Місцем перебування Тимчасової центральної ради трьох провінцій Т. Морський пропонував обрати адміністративний центр Волинської губернії – Житомир [13].

Водночас Т. Морський уклав короткий перелік магнатів, які, на його погляд, були віддані Росії та вороже налаштовані щодо Франції. До цього списку потрапили князі С. Жевуський та К. Любомирський, сенатори Ворцель та Грайневський. Морський пропонував конфіскувати маєтки прихильників Росії й розподілити їх між шляхтичами-патріотами. Окремо було подано список російських можновладців, яким царський уряд пожалував землі, що їх було 1794 р. конфіковано у польських повстанців. До цього переліку належали князі І. С. Кутузов, І. А. Безбородько, І. В. Лопухін й О. М. Голіцин, графи В. О. Пашков, Д. І. Бутурлін та С. А. Салтиков, генерал Є. І. Марков [14]. Розлогі маєтності цих осіб Морський розглядав як привабливу винагороду для магнатів, які виступили б на боці Наполеона. Правдоподібно, що таким чином Т. Морський хотів повернути і власні маєтки, що їх отримали російські царедворці [15].

20 липня Т. Морського було призначено спеціальним «комісаром-організатором для провінцій Волинь, Поділля й Україна». Роз'яснюючи в листі до Д.-Ж.-Ф. Прадта від 21 липня логіку цього призначення, міністр зовнішніх відносин Г.-Б. Маре звертав увагу французького посла у Варшаві на те, що «Польську Україну», Поділля та передусім Волинь «рано чи пізно буде визволено», а відтак вказував на потребу роздобути докладні дані про становище та ресурси згаданих провінцій, створити центр координації польського патріотичного руху, щоб швидко й ефективно поширити повстання, організувати тимчасову адміністрацію та збройні формування, забезпечити збір продовольства, коней та фуражу для потреб французької армії, донести дух і законодавчі акти Генеральної конфедерації до місцевого населення. Тоді ж вищий світ Варшави був збурений сенсаційною новиною про те, що «Його Величність Імператор визначив князя Євстахія Сангушка та генерала Князевича для організації уряду Волині» [16].

Для того, щоб збагнути логіку цих призначень для ще не окупованих країв, мусимо дослідити тогочасне ставлення самого Наполеона до ймовірності розширення військової активності у південному напрямку. Наприкінці четвертого тижня військової кампанії 1812 р. Велика армія просунулася вглиб Росії щонайменше на двісті верст і вийшла на стратегічну лінію Західна Двіна – Дніпро. Утім росіяни втримували фортецю Бобруйськ, зосереджували сили під командуванням генерала Ф. Ф. Ертеля у Мозирі, укріплювали Київ. Наполеона також турбувало те, що у західній частині Волині було зосереджено Третю російську армію під командуванням генерала О. П. Торماسова [17]. Однак, виходячи з помилкових даних розвідки, він вважав цю армію вкрай нечисленною. Згідно з припущенням Наполеона, «там присутні тільки 9-та і 15-та дивізії супротивника, якими командує генерал Каменський, і є дуже вірогідним, що супротивник намагається їх стягнути для підкріплення корпусу Багратіона та прикриття Москви». Французький імператор вважав, що просуванню саксонців на Волинь «жодним чином не зможе перешкодити корпус Тормасова, який є всього лиш збиранкою з тринадцяти батальйонів рекрутів, яким не до снаги втримати край» [18]. Тому, як видно з оперативного листування французького Генерального штабу, в останній декаді липня Наполеон мав намір провести силами 19-тисячного саксонського корпусу, який прикривав підступи до Варшави, «гарну операцію» на Волині. 24 липня імператор доручив своєму Генеральному штабові повідомити командувача саксонського корпусу генерала Ш.-Л. Рейньє, що «призначив його сили для вступу до Волині і що той може самостійно визначити зручний момент для того, щоб увійти до Волині» [19].

Під час свого перебування у Вітебську (28 липня – 12 серпня) Наполеон провів кілька важливих нарад щодо уточнення подальшого плану дій. Саме під час однієї з таких нарад Є. Сангушко, який перебував при імператорській штаб-квартирі, почув від імператора наступне: «Війну 1812 року закінчено, а справу завершить війна 1813 року». При цьому французький полководець висловив бажання «залишитися тут, вивчити ситуацію, зосередитися, дати війську відпочити, організувати Польщу» [20]. Прикметно, що саме у Вітебську Сангушко став одним із постійних співрозмовників імператора, який згадав про цього волинянина у одному зі своїх листів до міністра зовнішніх відносин, що «князем Есташем (тобто Євстахієм. – В. А.) надзвичайно задоволений» [21].

Про предмет спілкування Наполеона з Сангушком можемо судити з меморандуму князя на ім'я імператора від 30 липня. Цей невідомий дослідникам документ нам пощастило виявити у 2011 р. в Національному архіві Франції. Згаданий меморандум є доказом того, що південні провінції колишньої Речі Посполитої цікавили Наполеона, як зрештою і в 1807 р. [22], з точки зору розгортання у тилу російської армії повстання польської шляхти. Ініціатором розмови був сам імператор, адже Сангушко констатував як відправний пункт своїх роздумів те, що «одного разу Його Величність виявили мені честь, запитавши мене про те, чи на Волині може мати місце патріотичний рух». Сангушко «вважав повстання неможливим, оскільки поблизу перебувають Багратіон і Платов». Натомість польський генерал вказував, що необхідною передумовою для розгортання такого руху може стати відправлення через Щепань і Домбровну котрогось армійського корпусу. Він переконував, що наближення цього корпусу мало б спонукати росіян до відступу до лінії ріки Случ – фортеці Кам'янець-Подільський. При цьому Сангушко вказав Наполеонові принаймні три важливих наслідки зайняття Волині протягом найближчого часу.

Перший з них полягав у сформуванні «в жовтні до восьми тисяч легкої кінноти, складеної з дрібної шляхти краю». Сангушко вказував, що позаяк кожен шляхтич мав власного коня і спис, то формування цього корпусу не потребувало б фінансування з боку Франції: «Якщо ж трапиться, що армія Його Величності проведе зиму у Росії, це військо принесе велику користь через знання російської мови і письма, оскільки навіть поляки з Варшавського герцогства цієї мови зовсім не розуміють».

Другий наслідок полягав би у забезпеченні артилерії Великої армії достатньою кількістю коней, яких навряд би вдалося роздобути взимку у Росії, «населення якої, призвичаєне до кочового життя, здатне відігнати невибагливу до паші худобу аж до татарських пустель».

Третій наслідок полягав у спроможності скористатися плодами цьогорічного врожаю, але для цього слід було зайняти Волинь до закінчення жнив, оскільки росіяни могли знищити зібране збіжжя, як вони це зробили у Литві та Білорусії. Окрім того, опанування кордону з Галичиною надало б французам унікальну можливість купувати значну кількість худоби та збіжжя в цій австрійській провінції [23].

Зауважимо, що напередодні походу в Росію із закликом скерувати Велику армію таким чи-

ном, аби зайняти «Україну, яка є підвалиною Росії» [24], до Наполеона зверталися як французькі, так і польські автори [25]. Але правдоподібно, такий намір визрів у самого Наполеона лише на зламі липня та серпня, коли французький полководець висловив бажання відправити через Мозир розташований на правому крилі його армії «значний польський корпус» під командуванням Ю. Понятовського, який мав допомогти захопити східну Волинь [26]. Ще литовський історик Б. Дундуліс звернув увагу на те, що намагаючись поширити на Волині повстанський рух супроти росіян, Наполеон мав доволі нечіткі плани щодо політичного майбутнього цих земель. У разі відокремлення їх від Росії, імператор міг би, як показує загадкова карта (що її згодом захопили росіяни у його обозі), створити Волинське герцогство [27]. З такої точки зору, оптимальним відображенням політичних планів Наполеона слід уважати проект утворення трьох Польських королівств, що його запропонував увазі французького уряду чиновник Роландр. Згаданий проект, не будучи плодом безпосереднього замовлення з боку французького уряду, ґрунтувався на тонкому аналізі засадничих принципів політики останнього, а відтак зумів сконцептуалізувати ще досить нечіткі наміри імператора. Меморандум Роландра, який писав про те, що, зважаючи на благо самих поляків та географічні відмінності, Наполеонові вигідно «розділити, відповідно до того, як цього вимагають обставини, Польщу на дві, а можливо й на три частини» (а саме – Великопольське, Литовське та Волинське королівства [28]), міг вразити імператора як геометричним проектом розбудови загальноєвропейського порядку, так і своєю квазісиметричною відповідністю його потаємним намірам щодо способу реституції польської державності. У захоплених 16 листопада 1812 р. документах французького Генерального штабу російський генерал О.Ф. Ланжерон натрапив на карту, де Наполеон власноруч позначив межі майбутніх державних утворень, які планував створити із західних провінцій Росії. Та обставина, що назви та розташування цих держав різко збігаються з тими, які було визначено на карті, доданий до меморандуму Роландра, наштовхує нас на думку, що це могла бути карта Роландра, на якій французький імператор лише позначив, кому планував віддати згадані цим аналітиком королівства, а саме: Литовське – маршалові Л.-Н. Даву, Волинське – Ю. Понятовському [29].

Однак саме у цей, значною мірою вирішальний для розширення військових операцій у на-

прямку на південь момент, Наполеонові стало відомо, що 28 липня, швидко просуваючись вздовж Західного Бугу у напрямку на північ, російські дивізії з корпусу Тормасова досягнули містечка Кобрин, де оточили та змусили до капітуляції саксонську піхотну бригаду під командуванням генерал-майора Г. К. Кленгеля. Таким чином створилася серйозна загроза для комунікацій Великої армії з Варшавським герцогством і всією імперією Наполеона. Ця раптова звістка змусила французького полководця відмовитися від попереднього плану розширення військових дій на Волинь та замислитися над засобами виправлення ситуації. Увечері того ж дня він ухвалив рішення значно зміцнити сили, які протистояли росіянам у районі Побужжя, спрямувавши на допомогу 7-му корпусові австрійський корпус під командуванням генерала від кавалерії К. Ф. Шварценберга. Ще наприкінці липня французький імператор мав намір використати австрійський корпус для дій у складі центрального угруповання Великої армії. Втім 2 серпня Наполеон скасував свій попередній наказ від 30 липня, згідно з яким К. Ф. Шварценберг мусив привести корпус до Мінська [30]. «Я бажаю, – писав французький імператор начальникові свого Генерального штабу, – щоб він (Шварценберг) швидко просувався, атакував і погнав назад ворога, Каменського і Тормасова, та повів війну на Волині» [31]. У відповідному листі Л.-А. Бертє австрійському воєначальникові було наказано «виступити супроти Тормасова і Каменського та дати їм бій». Імператор наголошував, що «Ви повинні переслідувати їх повсюди до того моменту, поки не досягнете [визначеної] мети» [32]. Згідно з тим же наказом Наполеона, під верховне командування К. Ф. Шварценберга перейшов 7-й корпус. 12 серпня саксонці завдали поразки росіянам під Піддуб'єм [33], а 13 серпня влучним артилерійським ударом по бівакуванні супротивника в селі Городечна австрійці рясно всіяли трупами російських вояків цей населений пункт. Зазнавши втрат, російські війська були змушені відступити. Розвиваючи цей тактичний успіх, корпуси К. Ф. Шварценберга та Ш.-Л. Рейньє, які мали певну, хоч і не надто значну (бо заледве у десять тисяч вояків) чисельну перевагу над супротивником, вступили до західної окраїни Волині. 19 серпня австрійці зайняли Рудню, 22 – Ратно, 28 – Ковель [34]. 21 серпня саксонці вступили до Шацька, 25 – Любомля, 26 – Турійська [35].

Повідомлення про успішний наступ на Волині засади французького імператора у Смоленську. 24 серпня, напередодні свого виступу до Москви, Наполеон визначив перед австрійським та саксонським корпусами наступне завдання, яке полягало у тому, щоб активніше переслідувати війська супротивника на Волині, які мали, згідно з припущенням французького полководця, вирушити на з'єднання з головними силами російської армії: «Ви повинні не допустити, щоб Тормасов і війська, які супротивник може мати на Волині, прибули супроти нас» [36]. Сподіваючись, що австрійський і саксонський корпуси ані на мить не припинять переслідування армії Тормасова, Наполеон писав 27 серпня до свого міністра зовнішніх відносин (цей лист було вперше оприлюднено у 2001 р. французьким істориком Ф. Бокуром), що «слід просуватися на Волинь, туди, де вже немає супротивника». У листі наголошувалося, що це завдання повинно стати для міністра, який перебував тоді у Вільні, предметом особливої турботи, втім турботи радше приємної, ніж обтяжливої, бо, як підкреслював імператор, «завжди приємно, коли здобуваєш [новий] край» [37].

Прикметно, що саме в цей час Є. Сангушкови без жодних вагомих заслуг було надано звання офіцера французького Почесного легіону. Своєю наказом Наполеон доручив йому очолити спеціальну комісію, яка мусила організувати забезпечення французької армії харчами та засобами пересування. Одним із напрямків діяльності цього органу мали бути Волинь і Галичина [38]. Здійснюючи призначення Сангушка, імператор вочевидь сподівався, що цьому волинському магнатові вдасться, завдяки своєму авторитетові та особистим зв'язкам, зібрати достатню кількість коней, худоби та зерна у Волині й суміжних із нею провінціях. У зв'язку з призначеннями Морського, Сангушка, Князевича вимальовуються наміри Наполеона створити за подобою Литви окреме державне утворення, кероване тріумфіратом польських шляхтичів, в якому можемо побачити обриси Роландрового Волинського королівства. На це вказує й укладена для Т. Морського інструкція, в якій вказувалося, що на Волині має бути встановлений подібний, до того що вже діяв у Литві, адміністративний устрій [39]. Щодо постійно акцентованого у радянській історіографії твердження [40], що Наполеон хотів віддати Волинь Австрії, то воно не має під собою жодної документальної підстави [41], окрім факту вимушеного військовою ситуацією скерування ав-

стрійського корпусу Шварценберга супроти армії Тормасова. Оскільки Наполеон добре вмів застосовувати принцип «розділяй і володарюй», у Волині могла постати держава польських «українців», яка існувала б окремо від Варшавського герцогства та Литви.

Не гаючи часу, французьке керівництво поспішало скористатися хиткими плодами перших успіхів на Волині, здійснивши низку заходів щодо організації збройних загонів на окупованих територіях південно-західного пограниччя Росії. Не чекаючи від'їзду з Варшави до Волині спеціально призначеного для цієї мети французьким командуванням графа Т. Морського, у середині серпня військовий комендант Варшави А. Дютаї відправив до Ковельського і Володимирського повітів Волинської губернії «стільки [польських] офіцерів, скільки це було можливо, щоб сформувати [керівні] кадри та підтримати повстання на Волині» [42]. За рекомендацією самого Г.-Б. Маре, цю групу офіцерів очолив уродженець Волині бригадний генерал Л. Кропінський. Йому було наказано діяти у порозумінні з Т. Морським, аби «організувати збройну силу й активізувати повстання» [43]. Кропінський і його люди повинні були набирати на військову службу охочих молодих людей з-поміж місцевої шляхти та надавати їм звання не вище капітана. Повноваження Л. Кропінського як призначеного французьким командуванням комісара щодо формування військ на Волині було підтверджено також військовим міністром Варшавського герцогства Ю. Вельгорським, котрий звернувся до командувача австрійського корпусу з проханням уможливити діяльність новопризначеного комісара [44]. Маючи на меті захопити населення Волині до набору у військо, 5 вересня Ю.-Б. Маре надіслав у штаб корпусу К. Ф. Шварценберга значну кількість друкованих агітаційних матеріалів зі звітками про перемоги Наполеона над росіянами [45]. Із закликом до населення Волині «взятися до зброї і допомогти великому Героєві Наполеону вибороти вашу незалежність у двобої з московськими варварами» [46] звернувся до волинян також генерал Г. Косінський, окрема польська дивізія якої вступила 30 серпня у Володимир-Волинський. Втім через те, що війська Наполеона зайняли лише незначну ділянку південно-західного пограниччя Російської імперії, до того ж надзвичайно знелюднілу й спустошену військовими діями, через незначну тривалість окупації (заледве три тижні у Володимирському та чотири тижні

у Ковельському повітах), через зневіру місцевої шляхти у можливості перемоги над Росією, страх перед австрійськими та саксонськими військами, які не гребували займатися мародерством, успіхи організаторів військових контингентів на Волині виявилися більш ніж скромними: своє бажання вступити до формованих частин висловили загалом кілька десятків осіб. Констатувавши як безперечний факт, що чисельність польських землевласників і шляхтичів-чиншовників з Волині, що вступали у армію Наполеона під час війни 1812 р. була значно меншою, ніж у Литві, французький історик Д. Бовуа тим не менше виявив безпорадність у оцінці масштабів цього явища, які насправді були істотно скромнішими, ніж він припускав [47]. Попри намагання відобразити у своїх депешах докази відданості місцевих мешканців справі Наполеона, Л. Кропінський був змушений визнати, що за три тижні перебування у Володимирі-Волинському до нього зголосилися лише двоє захоплених романтичними ідеями братів – Д. і М. Стецькі, які привели з собою сотню своїх озброєних та екіпірованих кріпаків. Відтак, щоб погамувати страхи місцевої шляхти, яка понад усе боялася помсти у разі цілком правдоподібного повернення росіян, Л. Кропінський, немов визнавши поразку власної місії, запропонував тимчасово призупинити набір до війська [48].

Утім прикметно, що інтерес французького керівництва до організації шляхетського повстання на Волині не згас повністю навіть після того, як сили Великої армії були витіснені росіянами у 20-х числах вересня з її західних повітів. Як Наполеон, так і Марсє все ще плекали ілюзорну надію на можливість скористатися ресурсами півдня. У затвердженій 1 жовтня інструкції для Ф. Логоріса міністр зовнішніх відносин зазначав, що, займаючись у Бродах комерційними справами, цей агент мусив водночас присвятитися збиранню «докладної інформації про чисельність і розташування як російських, так і австрійських військ, сил польської конфедерації у Поділлі, Волині й Україні, а також військових дій, театром яких стане цей край» [49].

Французькі очільники ретельно вишукували у ситуації на Волині та Поділлі навіть найменші ознаки антиросійської активності шляхетського стану. У цьому плані слід відзначити донесення французького резидента у Львові Ж.-В. д'Обернона про повстання дрібної шляхти та селян, яке буцімто мало місце під Кам'янцем [50], та інформаційні бюлетені посла у Варшаві Д.-Ж.-Ф. Прад-

та. У одному з них, поруч з новиною про визначення імператором французів кандидатур Сапеги та Князевича для організації Волині, згадувалося про сенсаційну появу у варшавському вищому світі «одної юної українки (une jeune ukrainienne), яка заявила про намір вирушити до війська та битися у польських лавах. Два дні тому вона з'явилася в князя Чарторизького перевдягнута уланом. Костюм настільки добре пасував до її віку, що її заява про те, що її звать Haczwatska (правдоподібно йшлося про Ганську, бо французи до невпізнання спотворюють польські прізвища – В.А.) (це znana в Україні родина) і що мешкає вона в околицях Житомира, викликала справжній шок. Вона додала, що її чоловік віддавна перебуває у польському війську, що вона поділяє його почуття любові до колишньої батьківщини та ненависті до росіян, а відтак хоче розділити з ним небезпеки й успіхи, і якби вона заявила про свій намір відкрито, то близько 200 жінок засвідчили б, що вважають за щастя її супроводжувати. Але воліючи відкритися лише вартим довіри особам, вона вважала за доцільне обмежитися на перший час товариством лише 15-х жінок, за яких може поручитися, як за себе саму [...] Вона сказала, що має намір за кілька днів вирушити до польського війська, але їй та її супутницям бракує двох речей – зброї та коней – їх вони сподіваються роздобути у Варшаві» [51].

Попри фантазмагоричний характер цієї згадки про польську «дівичку-кавалериста», яка красномовно демонструвала глибину відрази шляхти південних провінцій колишньої Речі Посполитої до росіян, а також попри засадничу нерезальність здійснення наміру «української» патріотки (затверджений Наполеоном 8 червня 1812 р. регламент Великої армії своїм 33 пунктом суворо забороняв військовим чинам «мати їхніх жінок у армії» [52]), Прадтова оповідь вказує на важливий факт: у армії Варшавського герцогства, яка вирушила з Наполеоном у Росію, служили чимало вихідців з Волині, Поділля й України. Одним з них був і чоловік згаданої пані. Найбільш впливовим з цих осіб був бригадний генерал Є. Сангушко, якого відзначив своєю увагою сам Наполеон. Відсутність цих військовиків у рідних краях позбавила патріотично налаштовану частину тамтешньої шляхти найбільш пасіонарних індивідів, які могли б взяти участь у підготовці повстання у тилу російської армії. Цілком очевидно, що це завдання було не до снаги екзальтованим у душі річпосполитсько-

го патріотизму, але тендітним амазонкам, однією з яких була згадана у французькому інформаційному бюлетені «юна українка» з-під Житомира.

Таким чином ми охарактеризували плани Наполеона у 1812 р. в зв'язку з його уявленнями про тогочасні етносоціальні відносини на

Правобережжі. На основі низки нових документальних свідчень доведено, що Наполеонові було зовсім невідоме сучасне розуміння поняття «українець», а єдиною нацією, яка замешкувала Волинь, Поділля й Україну була в його уяві річ-посполитська шляхта.

Джерела та література

1. Correspondance de Napoléon Ier. T. 24. Paris, 1868. Doc. № 18962. P. 72 [réponse de l'Empereur aux députés de la Confédération de Pologne, le 14 juillet 1812]. Див.: Ададуrow В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX ст. Львів, 2007. - С. 141-142.

2. Archives du Ministère des affaires étrangères (далі – АМАЕ), Mémoires et documents (далі – МДД), France, vol. 1790, f. 94 [lettre de S. M. l'Empereur et Roi à S. A. M. le duc de Bassano, le 30 novembre 1812. Оpubліковано під датою 3 грудня у виданні: Correspondance de Napoléon Ier. T. 24. Doc. № 19369. - P. 385.

3. АМАЕ, МДД, France, vol. 1790, f. 96 [lettre de S. M. l'Empereur et Roi à S. A. M. le duc de Bassano, le 4 décembre 1812. Оpubліковано у виданні: Correspondance de Napoléon Ier. T. 24. Doc. № 19372. - P. 387–388.

4. АМАЕ, Correspondance politique (далі – СР), Pologne, vol. 330, f. 87; Lettre autographe de Hugues-Bernard Maret, duc de Bassano, au baron de Bignon en date du 30 mai 1812 de Dresde // Arts et autographes: Jean-Emmanuel Raux – expert, 9, rue d'Odéon – 75006 Paris // <http://www.franceantiq.fr/raux/FR.asp>

5. Handelsman M. Rezydenci napoleońscy w Warszawie 1807 – 1813. Kraków, 1915. S. 228.

6. Nawrot D. Napoleon i Litwa w 1812 roku. Katowice, 2008. - S. 161.

7. Archives Nationales (далі – АН), AF IV, carton 1650, f. 522 [Idées sur l'organisation d'une insurrection légale en Wolhynie, Podolie et Ukraine par le comte Thadé Morski]. Див.: Ададуrow В. Вказ. пр. - С. 293-296.

8. Ibid., f. 523.

9. Ibid.

10. Ibid., f. 529.

11. Ibid., f. 530.

12. Ibid., f. 531.

13. Ibid., f. 561–562 [Tableau de l'état statistique des gouvernements de Wolhynie, Podolie et Ukraine]; Ibid., f. 600–604 [Organisation de la

commission du gouvernement provisoire dans les provinces de Wolhynie, Podolie et Ukraine; Notes biographiques suivant les numéros].

14. Ibid., f. 608–609 [Particuliers Polonais riches d'un dévouement connu de tout temps et constamment soutien à la cour de Russie; Particuliers Russes qui ont obtenus des terres dans ces trois provinces].

15. Ibid., f. 559 [Tableau de l'état statistique des gouvernements de Wolhynie, Podolie et Ukraine, avec un projet d'organisation provisoire pour ces provinces, par M. le comte de Morski].

16. АМАЕ, СР, Pologne, vol. 331, f. 120-122 [Bulletin particulier de l'ambassadeur à Varsovie, le 26 juillet 1812].

17. Свідченням цього слід вважати більш-менш регулярне нагадування імператора його підлеглим про необхідність роздобути достовірні дані щодо чисельності російських дивізій, розташованих на Волині (Campagne de Russie (1812) / Publ. par G. Fabry. T. 3. Paris, 1902. P. 1; Ibid. T. 3. P. 1; Ibid. T. 3. Annexes. P. 34). «Необхідно вжити всіх засобів, – наказував Наполеон командувачу австрійського корпусу К. Ф. Шварценбергу, – щоб докладно дізнатися про дивізії, які ворог має на Волині» (Correspondance de Napoléon Ier. T. 24. Doc. № 19038. P. 137 [lettre de S. M. l'Empereur et Roi à S. A. M. le prince de Wagram et de Neuchâtel, le 2 août 1812]). Не маючи таких даних, французький полководець не міг ухвалити відповідного до ситуації рішення про висилання військ у південному напрямкові.

18. Campagne de Russie (1812). T. 2. Paris, 1900. P. 73 [Napoléon à Berthier, le 22 juillet 1812]. Див.: Ададуrow В. Вказ. пр. - С. 414-415.

19. АН, AF IV, carton 1648, f. 268 [lettre de S. A. M. le duc de Bassano à S. E. M. le général comte de Reynier, le 24 juillet 1812].

20. Sanguszko E. Pamiętnik 1786–1815. Kraków, 1876. S. 79. Ададуrow В. Вказ. пр. - С. 317.

21. Kriegsarchiv in Wien (далі – КА), Alte Feldakte (далі – АФА) 1812, karton 1514, s 337-с.

22. Ознайомившись з проектом організації повстання у Волинській і Подільській губерніях, який було викладено у меморандумі від 18 лю-

того 1807 р. польського діяча А. Городиського, Наполеон писав: «Якщо тут можна створити конфедерацію, яка заволодіє краєм і захопить склади тощо, це буде сприятливою диверсією, і я міг би її навіть підтримати, але треба, щоб зібралось сім-вісім тисяч чоловік, здатних чинити опір загонам і командам рекрутів, яких росіяни могли залишити в тилу». Втім формування польських збройних сил і здобуття важливих фортець та військових складів французький імператор розглядав лише як тактичні наслідки згаданої диверсії. Її стратегічною метою він вважав те, що вона мала б змусити російський корпус під командуванням генерала П. К. Ессена, який протистояв французам на правому фланзі, відступити на придушення повстання, що зробило б можливим просування французької армії вглиб ворожої території. Єдиною умовою реалізації проекту, який представив його увазі А. Городиський, Наполеон вважав імовірність його швидкої реалізації. Він зазначав, що конче «потребує, щоб це сталося протягом одного місяця» (АМАЕ, МДД, France, vol. 1778, f. 55; Correspondance de Napoléon Ier. Paris, 1865. T. 14. Doc. № 11965. P. 500). Ададуrow В. Вказ. пр. С. 263-264.

23. AN, AF IV, carton 1646, f. 950-953 [Mémoire par le prince Eustache Sanguszko, le 30 juillet 1812].

24. AN, AF IV, carton 1699, 8e dossier [Mémoire sur la situation politique de la France en janvier 1812 par le comte D'Aubusson de la Feuilladez].

25. Див. огляд цих меморандумів: Ададуrow В.В. Меморандуми польських авторів початку XIX століття як джерело уявлень уряду Наполеона I стосовно південно-західних окраїн Російської імперії // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 55-57.

26. Service historique de la Défense (далі – SHD), Département de l'armée de terre (далі – DAT), C2, carton 129, cahier du 3 août 1812 [copie d'une lettre de S. M. l'Empereur et Roi au prince de Wagram et de Neuchâtel, le 3 août 1812]; Оpubліковано у виданні: Correspondance de Napoléon Ier. T. 24. Doc. № 19038. P. 137. Див.: Ададуrow В. «Наполеоніда» на Сході Європи. – С. 318.

27. Dundulis B. Napoléon et la Lituanie en 1812. Paris, 1940. P. 160-161, 164-165.

28. Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаника, Відділ рукописів, ф. 103 [князі Сапєги], спр. 140Pd-1, арк. 22 [«Concordat européen», joint à la lettre de M. de Rolandre à S. E. M. le prince Stanislas Zamoyski, le 18 octobre 1812].

Див.: Ададуrow В. В. Концепція трьох Польських королівств Роландра та її співвідношення із зовнішньополітичною доктриною французького уряду під час війни 1812 року // Український історичний журнал. Київ, 2007. – № 1. – С. 200–211.

29. Див.: Абалихин Б. С. Отечественная война 1812 года на Юго-Западе России. Волгоград, 1987. – С. 8.

30. У листі начальника Генерального штабу Л.-А. Бертє К. Ф. Шварценбергу від 30 липня відзначалося, що імператор, після того, як ознайомився з останньою депешею князя, порекомендував пришвидшити просування австрійського корпусу до Мінська (КА, АФА 1812, carton 1513, faszikel 8, f. 349 [lettre de S. A. M. le prince de Wagram et de Neuchâtel à S. A. M. le prince de Schwarzenberg, le 30 juillet 1812]). Див. текст наказу імператора: Correspondance de Napoléon Ier. T. 24. Doc. № 19021. P. 124 [lettre de S. M. l'Empereur et Roi à S. A. M. le prince de Wagram et de Neuchâtel, le 30 juillet 1812].

31. Ibid. Doc. № 19038. P. 137-138 [lettre de S. M. l'Empereur et Roi à S. A. M. le prince de Wagram et de Neuchâtel, le 2 août 1812].

32. SHD, DAT, C2, carton 129, cahier du 2 août 1812 [copie d'une lettre de S. A. M. le prince de Wagram et de Neuchâtel à S. A. M. le prince de Schwarzenberg]. Того ж дня наказ подібного змісту було відіслано з Генерального штабу до Ш.-Л. Рейньє (див.: Welden L., von. Der Feldzug der Österreicher gegen Russland im Jahre 1812. Wien, 1870. S. 128). Див. текст наказу імператора: Correspondance de Napoléon Ier. T. 24. Doc. № 19035. P. 135 [lettre de S. M. l'Empereur et Roi à S. A. M. le prince de Wagram et de Neuchâtel, le 2 août 1812]. Див.: Ададуrow В. «Наполеоніда» на Сході Європи. – С. 445.

33. АМАЕ, СР, Pologne, vol. 331, f. 404 [extrait du bulletin des séances au conseil des ministres du Duché, séance du 17 août 1812].

34. Ibid., f. 459 [lettre de S. E. Mr. l'archevêque de Malines à S. A. M. le duc de Bassano, le 22 août 1812].

35. SHD, DAT, C2, carton 675 [Journal des marches et opérations du général Reynier, commandant du 7e corps de la Grande Armée (saxons)]; АМАЕ, СР, Pologne, vol. 331, f. 544 [lettre de S. E. Mr. l'archevêque de Malines à S. A. M. le duc de Bassano, le 2 septembre 1812].

36. КА, АФА 1812, carton 1514, f. 337-b [lettre de S. A. M. le prince de Wagram et de Neuchâtel à S. A. M. le prince de Schwarzenberg, le 24 août 1812]; SHD, DAT, C2, carton 129, cahier du 24 août 1812

[copie d'une lettre de S. A. M. le prince de Wagram et de Neuchâtel à S. A. M. le général le comte de Reynier]). Див.: Ададуrow В. Вказ. пр. С. 447.

37. Цит. за: Причины, заставившие Наполеона идти на Москву: Неопубликованное письмо Наполеона / Изд. Ф. Бокур // Отечественная война 1812 года: Источники. Памятники. Проблемы. Материалы X Всероссийской научной конференции, 3-5 сентября 2001 г. Москва, 2002. С. 42.

38. En marge de la correspondance de Napoléon Ier. Pièces inédites concernant la Pologne / Publ. par A. M. Skalkowski. Varsovie – Paris, 1911. P. 62–63.

39. AN, AF IV, carton 1650/1, f. 702–709 [Instruction pour M. le comte Thadé Morski, commissaire impérial organisateur pour les provinces de Podolie, Volhynie et Ukraine]. Див.: Ададуrow В. Вказ. пр. С. 325-328.

40. Звaвич И. С. Меттерних и Отечественная война 1812 года // Исторические записки / Под ред. Б. Д. Грекова. Москва, 1945. Т. 1. С. 104; Абаліхін Б. С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Київ, 1962. С. 10; Бескровний Л. Г. Боевые действия русской армии и освобождение Германии в 1813 году // Поход русской армии против Наполеона в 1813 году и освобождение Германии. Сборник документов / Под ред. Л. Г. Бескровного. Москва, 1964. С. XV.

41. Чи не найефективніше спростовують цю вигадку протоколи французько-австрійських переговорів про укладення союзу, які збереглися в Архіві Міністерства закордонних справ Австрії: у жодному з цих документів не було зафіксовано пропозиції «ділити шкуру ще не вбитого ведмеда». В укладеному 19 лютого проекті таємних статей до договору йшлося лише про те, що «в разі щасливого завершення війни Його Величність імператор французів зобов'язується забезпечити Його Величності імператорові Австрії відшкодування та компенсації за втрати і збитки, яких він може зазнати через співпрацю під час війни» (Haus-, Hof- und Staats-Archiv (далі – ННStA), Staatskanzlei, Frankreich, carton 214, s. 87 [Projet des articles secrets du traité d'alliance, le 19 février 1812]; AMAE, CP, Autriche, vol. 391, f. 31 [Articles secrets di traité de l'alliance, janvier 1812]. Включено як восьму таємну статтю до французько-австрійського договору від 14 березня 1812 р.: Recueil des traités et conventions conclus par l'Autriche avec les puissances étrangères depuis 1763 jusqu'à nos jours / Publication par L. Neumann. Leipzig, 1856. Т. 1. Doc. № 207. P. 360). Про які конкретні «відшкодування та компенсації»

йшлося, вказує затверджений австрійським імператором Францом I перелік об'єктів, які зацікавили Австрію. Єдиною позицією в цьому переліку були вказані «турецькі князівства понад Дунаєм», окуповані на той момент Росією. Згідно з дипломатичним висловом австрійського міністра закордонних справ К. В. Л. Меттерніха, його уряд цілком погоджується з висловленою французьким імператором думкою про те, що «Дунай є внутрішньою рікою нашої імперії протягом усієї її течії» (ННStA, SK, Frankreich, carton 216, s. 52-53 [lettre de S. E. M. le comte de Metternich à S. A. M. le prince de Schwarzenberg, le 24 janvier 1812]). Ададуrow В. Вказ. пр. - С. 331.

42. SHD, DAT, C2, carton 129, cahier du 18 août [lettre de S. E. M. le colonel Du Taillis à S. E. M. le général Reynier].

43. AMAE, CP, Pologne, vol. 331, f. 521 [lettre de S. A. M. le duc de Bassano à S. E. M. le général comte de Wielhorski, le 29 août 1812]; Ададуrow В. В. Наступательная операция 7-го корпуса Великой армии и австрийского вспомогательного корпуса на Волыни в стратегических планах французского командования (август – сентябрь 1812 года) // Бородино и наполеоновские войны: Битвы. Поля сражений. Мемориалы. Материалы 2-й международной конференции, посвященной 195-летию Бородинского сражения. Бородино, 3-5 сентября 2007 г. Можайск, 2008. - С. 196-210.

44. КА, AFA 1812, carton 1514, f. 227 [lettre de S. E. M. le général comte Wielhorski à S. A. M. le prince de Schwarzenberg, le 23 septembre 1812].

45. Див.: Welden L., von. Op. cit. S. 132.

46. Kukiel M. Wojna 1812 roku. Kraków, 1937. Т. 2. S. 89.

47. Beauvois D. Trójkąt ukraiński: Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. 1793–1914 / Przekład z fr. Lublin, 2005. S. 181.

48. AMAE, CP, Pologne, vol. 331, f. 692 [rapport du général de brigade Kropinski en date du 21 septembre 1812]; Ададуrow В. В. Между шляхтой и крестьянством: отношение французских государственных и военных деятелей к крестьянскому вопросу в западных губерниях Российской империи во время войны 1812 года // Эпоха 1812 года. Вып. 9. Москва, 2010. С. 133.

49. Ibid., CP. Supplément, Pologne, vol. 17, f. 304 [Instruction pour M. Laugoris, approuvée le 1er octobre 1812].

50. Ibid., CP, Pologne, vol. 331, f. 593 [rapport de M. d'Auberon, le 5 septembre 1812]. Див.: Ададуrow В. Вказ. пр. С. 144; Ададуrow В. В. Указ. соч. С. 128-129.

51. Ibid., f. 121-122 [Bulletin particulier de l'ambassadeur à Varsovie, le 26 juillet 1812].

52. AN, AF IV, carton 1643, f. 132 [Règlement pour la Grande Armée, Posen, le 8 juin 1812].

Вадим Ададуров

«УКРАИНЦЫ» НАПОЛЕОНА: ШЛЯХТА ПРАВОБЕРЕЖЬЯ ВО ФРАНЦУЗСКИХ ПЛАНАХ КАМПАНИИ 1812 ГОДА

В статье рассматриваются планы сотрудничавших с Наполеоном поляков относительно Правобережной Украины, которые должны были бы быть осуществлены в случае победы французов над Российской Империей. Особенное внимание уделяется деятельности в этом направлении отдельных магнатов, анализируется содержание тех документов, которые были созданы ими в процессе реализации собственных идей.

Ключевые слова: Украина, Правобережье, Наполеон, шляхта, магнаты, Россия, война.

Vadim Adadurov

«UKRAINIANS» OF NAPOLEON : GENTRY OF UKRAINE IN FRENCH PLANS OF CAMPAIGN 1812 YEAR

The plans of cooperating with Napoleon Poland of relatively Right-bank Ukraine are examined in the article, которы had to be осуществлены in case of victory of frenchmen over Russian Empire. The special attention is spared to activity in this direction of separate magnates, maintenance of those documents that were created by them in the process of realization of own ideas is analysed.

Keywords: Ukraine, Napoleone, gentry, magnates, Russia, war.

Олександр Машикін, Світлана Тимошенко (м. Київ)

КИЇВ ТА КИЯНИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1812 РОКУ

У статті розглядається участь жителів міста Києва в боротьбі уряду Російської імперії проти наполеонівської навали. Особливої уваги надано впливові російсько-французької війни 1812 р. на подальший розвиток міського господарства, ролі киян у формуванні козацького й земського ополчень, виконанні ними різного типу надзвичайних повинностей воєнного часу.

Ключові слова: війна, Київ, кияни, ополчення, козаки, повинності, арсенал, економіка, транспорт, армія, Наполеон.

Плануючи свій грандіозний похід на схід Європейського континенту, Наполеон, визначаючи пріоритетні напрямки майбутньої кампанії, казав: «Если я займу Киев, то этим я возьму Россию за ноги, если Петербург, то – за голову, а если Москву, то этим поражу Россию в сердце». Як свідчать тогочасні джерела, виставляючи на перше місце саме «магір міст руських», самопроголошений імператор усіх французів не просто сподівався на підтримку правого флангу своїх наступаючих частин австрійцями, а заохочував Відень до більш активної співпраці у боротьбі проти Олександра Першого [1]. Австрійці, захопивши під орудою свого генерала Шварценберга [2] білоруський Брест, рушили далі, в зону, де російський воєначальник Тормасов силою 6 батальйонів піхоти і 12 ескадронів кавалерії утримував підступи до Заславля й Старокостянтинова. 30 липня 1812 р. во-

рожі частини де-Кіра, відтіснивши росіян на правий берег р. Стир, вступили у межі Ковельського та Володимирського повітів Волинської губернії, а після 22 липня, оволодівши Пінськом і форсувавши Прип'ять, французи вийшли до адміністративних меж Київщини. Через тиждень були окуповані Річиця, 2 серпня – Чечерськ, й окремі ворожі роз'їзди починають проникати в райони Стародуба й Новозибкова [3]. Саме в цей час, задовго до того, коли, за словами Великого Кобзаря, «словно жертва всесожження, вспыхнула святая Белокаменная, из конца в конец по всему Царству Русскому раздался клич, чтобы выходили и стар, и млад заливать вражеской кровью большой пожар кремлевский. Достиг этот отчаянный зов и пределов нашей мирной Украины. Зашевелилась она, моя родная мать, зашевелилось охочекомонное и охочепешее ополчение малороссийское» [4].